

1920 ЖЫЛДАРДЫҢ СОҢЫ МЕН 1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ НӘТИЖЕСІНДЕ ОРТА АЗИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРЫНА ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ

Мұқанбетқали А.

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор Байдалы Р.Ж.

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

rbaidali@mail.ru

Тәуелсіздіктің 30 жылдығында тарихтың ақтаңдақ беттері болған, 1920 жылдардың басы мен 1930 жылдардағы ұжымдастыру, ашаршылық, ашаршылық босқындары зерттелді. Көптеген еңбектер жарияланды. Қазіргі таңда саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық және облыстық комиссиялардың жұмыс істеуінен, тиым салынған архив қорларларының ашылуымен бұл тақырыпқа тың серпін берді.

Кеңес үкіметінің орнауымен, оның дұрыс жүргізбеген саясатынан қазақтың дәстүрлі шаруашылығы күйреді. Тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, зорлап отырықшыландыру, ет және астық дайындау науқандары, рулы елді күйзелтті, барлығына «бандит», «контрреволюционер» деген жалған жалалармен жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы қазақ шаруаларын ашарлық босқыншылығына ұрындырды. Босқыншылық 1928 жылдан басталып, 1934 жылға дейін тоқтамады.

1930 жылы көшіп кету қозғалысына 34 977 қожалық қатысты. 1931 жылы толық емес мәліметтер бойынша 45 000 шаруашылық көше бастады. Айта кететін бір мәселе – бұл мәліметтер республикадан тыс көшіп кеткендерді ғана емес, сондай-ақ өлкенің өз ішінде туған жерден қозғалып, босқындар қатарына қосылғандарды жалпы түрде көрсете алады. Яғни орта есеппен алсақ, жоғарыдағы 1931 жылғы босқындар жолына түскен қазақ шаруаларының жалпы саны 225 000 адамдай болып шығады [1, 3 б.].

Ал енді осыншама босқындардың қайда және қаншасы көшіп кеткенін дәлме-дәл анықтау тіптен мүмкін емес. Өйткені қоныстарынан ауа көшушілердің едәуір бөлігі белгілі бір аймақта тұрақтап қалмай, үздіксіз босып, сенделумен болған. Дегенмен бұл мәселенің көлемін және негізгі бағыттарын шамамен болса да айқындап беретін тарихи деректер баршылық. Халық комиссариатының Өлкелік партия комитетіне берген 1931 жылғы 5 тамызға дейінгі мәліметінде босқындардың қайда көшіп жатқаны нақты көрсетілген. Мұнда 27 ауданның ғана мәліметі есептеліп, ал қалған 47 ауданнан әлі мұндай деректер түсе қоймаған кезең бейнеленген. Бұл дерек босқыншылыққа ұшыраған қожалықтар сандарын ғана емес, тіптен олар айдап әкеткен мал басы сандарын да шамамен есепке алғандықтан да тарих үшін құнды. Сонымен қазақстандық босқындар профессор Талас Омарбековтың айтуынша төмендегідей жат өлкелерге және аймақтарға босып кеткен:

№	Босқындар барған жерлер	Босқын қожалықтары	Олардағы мал басы
1	Өзбекстанға	3436	187909
2	Түрікменстанға	7371	319725
3	Тәжікстанға	1767	88350
4	Қырғыз республ.	1031	33595
5	Қ.А.О.	2355	112621

Кестеден аңғарылатын нәрсе, қазақ босқындары негізінен Түркменстан республикасына қоныс аудара бастаған [2, 257 б.].

1932 жылы алапат ашаршылық Қазақстанда кеңінен таралғанда жағдай тіптен ауырлап, жоғарыда кестеде көрсетілген өлкелерге қазақтардың жаппай босулары орын алды. Исаев пен Орымбаевтың 1932 жылғы 11 мамырда Мәскеудегі Халық Комиссарлары Советі

Молотов, Сулимов, Гринко, Яковлевке «Егіннің шықпай қалуына, қожалықтардың қоныстан аууына және қоныс аударуына байланысты қажетті қаржыландыру шаралары туралы» мағлұмдама хатында 1931 жылы Қазақстанның басым көпшілігі, әсіресе Солтүстік және Батыс Қазақстанның барлық аудандарында егіннің шықпай қалуы, ауыл тұрғындарының азақ-түлік жағдайы ауыр болуы және кулактар мен байлардың үгітінің әсерінен 1931 жылдың аяғы мен 1932 жылдың басында 1 ақпанға дейінгі дерек бойынша, «қоныстан ауу мен қоныс аудару есебінен кеміген қожалықтардың саны 300 мыңнан асып» кеткен. Зерттеуші Талас Омарбеков: бұл орта есеппен алғанда 1 млн 500 мың адам деп тұжырымдайды. Ал, академик Манаш Қозыбаев 1930 жылы мен 1931 жылдың бірінші жартысында 280 мыңнан астам түтін, 1 млн, 70 мың адам босқындыққа ұшырады деп қорытындылайды [1, 4 б.].

Босқыншылық 1933 жылдың шілдесіне дейін толастамай қойды. Осы жылдың мәліметтеріне назар аударсақ, бұған көзіміз айқын жетеді. Қазақстан үкіметінің 1933 жылы Мәскеуге берген осы мәселеге байланысты ресми есебінде мынадай жолдар бар: «1931-1933 жылдарғы салық есептері мәліметіне қарағанда, Қазақстан бойынша қожалықтардың жалпы саны 490 мыңға, ал село халқының саны 2,6 млн адамға кеміді. Оның үстіне Қазақстанда қалған қазақтар қожалықтарының аса үлкен бөлігі өздерінің бұрынғы мекендерінен ауа көшті...» [2, 258 б.].

Бұл жөнінде РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың И.Сталинге 1933 жылы 9 наурызда жазған хатында былай деп жазылды: «Шамамен Қазақстан өлкесімен көршілес көшіп-қонып жүрген жерден алынған соңғы деректер бойынша қазіргі қазақтар: Орталық Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қарақалпақстанда – 20 мың адам, Орта Азияда – 30 мың адам шамасы. Көшпенділер тіпті Қалмақ жері, Тәжікстан, Солтүстік өлке және т.б. шалғай жерлерге де барған. Халықтың бір бөлігін байлар бастап Батыс қытайға да көшіп барған. Қазақтардың орталық аудандарға қарай көшуі бірінші рет байқалып отыр. Бұл жәй көшу емес, аш адамдардың елеулі бөлігінің талғажу іздеп босуы. Көшіп кетушілер жекелеген аудандар бойынша аудан халқы жалпы санының 40-50 %-ына жетеді» [3, 276 б.].

Қазақ елінен көршілес республикаларға көшіп кету 1928 жылы қазіргі Маңғыстау облысы, ішінәра Ақтөбе облысынан басталса, ал Қазақстанның басқа өңірлер шекаралық аудандар 1929 жылы, жаппай босып кету 1930 жылдардан басталды. Алғашқы кезде күйлі қуатты кезде малымен көшіп кетсе, кейінгілері аштан аман қалу үшін жаяу-жалпы аштықтан босып, жөл-жөнекей сүйектері шашылып, қоршілес қарақалпақ, өзбек, түрікмен, қырғыз және тәжік жеріне жеткен. Бұл процес тұтас Қазақстан территориясын қамтыды. Негізінен 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикаларында қазақ босқындары пайда болса, көшіп кетудің басы Маңғыстау өңірінде ерте басталды.

1927 жылы бұл аймақта құрғақшылық болып, содан кейін іле-шала 1928 жылы жұт басталды. 1928 жылғы байлардың мүлкін тәркілеу науқаны мен республиканың солтүстік өңірлеріндегі астық өткізу шараларының күшейуіне байланысты адайлар малдарын астыққа айырбастай алмай, ас мәзірінің аса маңызды құрамына жататын тағамның түрінен қағылды. 1929 жылдың көктемінде аймақтағы халықтың үштен бір бөлігі, шамамен 60 491 адам аштыққа ұшырады. Жан сауғалаған мыңдаған халық маусымдық көші-қон кезінде ары – бері өтіп жүретін Түрікменнің жеріне өтіп, қашып кетті [4, 132-133 б.]. Біз бұл жерде Сара Камерон қашып кетті дегенін, кең мағынада түсінуіміз керек.

Осы көшке себеп болатын жұтты мал баққан қазақ шаруасы білді. Мәселен Бозашы болысы ауылдарының бір топ өкілдері былай деп арыз жазды: «Осы болайын деп тұрған қыс-қоян. Атағы бүкіл дүниеге мәлім. Бұл талай елді тұқымсыз тастап, адамын жаяу шұбыртқан қызыл қоян. Жұт боларында алдыңғы жазы жауынсыз болып, шөп шықпай қалатын. Биыл да жағдай жақсы болмады, ақтабан болды. Кәрі-құртаң мал өле бастады, басқа малдар да арық, күйсіз. Егер жерге екі елі қар түссе-көрінетін шөп жоқ. Енді не істеу

керек? Тек жұтаудан басқа шара қалған жоқ. Сондықтан сізден елдің сұрауы мынау: осы жағдайды округтік атқару комитетіне хабарлап, бар малды түгел алып қалмағанмен, ең болмаса тұқым алып қалуға шара-қам етуді күтеміз. Осы арызды сізге тапсырып, содан кейін сіздің нендей қам жасағаныңызды бізге хабарлауды сұраймыз» - деп 1927 жылдың қазан айында жазған еді [1, 3 б.].

Жергілікті билік ресми билік өкілдеріне Қызылордадан бастап Мәскеуге дейін жедел хаттар жазылып көмек сұралды. Сыдық Жұбаев Форттағы биліктің атынан Республика орталығына жеделхат жолдап, 10 мың үйдің 3 айға Түркменстанға көшуіне рұқсат сұрайды. ҚазақОАК мен Қазақ үкіметі атынан округ басшылары Красноводскіге Ашхабадқа Түрікмен Халық Комиссарлар Кеңесіне хат жолдап, жұтқа байланысты республиканың солтүстігін адайлардың қыстап шығуына рұқсат беруін сұрайды. Малдан ада болған аштарға Түрікменстанның Мерв, Байрамалы, Таджен қалаларында уақытша тұруға және оларға кеңес, кооперация ұйымдарының көмек көрсетуі сұралып, куәліктер беріледі. Бір құжаттың өзінде 139 адайға осындай рұқсат куәлік берілген [5, 61 б.].

Сейтқали Меңдешев бастаған қазақстандық уәкілдер қарақалпақ жерінде қанша қазақтардың қалып бара жатқанын, онда арнайы есеп жүргізілмегендіктен дәлме-дәл айтып бере алмады. Бірақ олардың шамалауынша онда қалғандардың саны Қазақстанға қайтып оралғандардың санындай болып табылады. Бұл дегенің - 10000 адамнан тұратын 2500-дей отбасы, оның ішінде Шымбай, Қоңырат және Ходжелі балалар үйіндегі 600-ге тарта жетім бала да бар деген сөз [2, 268 б.]. Қарақалпақ үкіметі қазақ босқындарына бөлінген азық-түлік пен қаржы қорын алсада ешқандай көмек көрсетпеді. С.Меңдешев бастаған қазақ уәкілдері бұл қорлардың қазақ босқындарына түгел жетпейтінін түсінді. Олар алдағы қыстан қазақ босқындары аман шығу үшін қазақ үкіметі араласу керектігін алға тартты.

Көрші Қырғызстан жеріне қазақ босқындарының тоқтаусыз ағылуы Қырғыз облыстық партия комитеті бюросын осы мәселені 1932 жылы 31 желтоқсанда арнайы қарауға мәжбүр етті. Мұнда қабылданған «Қазақ азаматтарының Қырғыз жеріне жаппай ағылуы туралы» қаулыда «Жолдас Садаевқа оның Мәскеуге барған сапарында БК (б) П-ның ОБК-ын қазақ халқының Қыр. АКСР-ы жеріне қаптап кетуі туралы және осы қазақ азаматтарының шектен шыққан қайыршы жағдайы және олардың арасында жұкпалы аурулардың, сондай-ақ өлімнің кең таралуы туралы хабардар ету» тапсырылған [2, 269 б.].

Осы қаулы сонымен қатар, БК (б) П Орталық Комитетінің Орта Азия Бюросынан осы «Қазақстанға және қазақтардың панасыз балаларына көмек көрсету үшін нанның қажетті ең аз мөлшерін бөлуді» өтінген. Қырғызстан үкіметінің осы жағдай туралы мәлімдемелері БК (б) П ОБК-на және КСРО Жұмысшы-шаруа инспекциясына 1933 жылы қаңтарда келіп түскен, бұл органдар КСРО Халкомынан және РКФСР Халкомынан қазақтарға көмек көрсетуді өтінген. Дегенмен бұл өтініштерді орындауға одақтық және ресейлік мекемелер асықпады. Шұғыл көмек көрсетіле қоймады. Көрші қырғыз жеріне жөңкілген қазақтардың ауыр да, тауқыметті халі Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Ораз Исаевтың Қырғызстанның Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Ю.Абдрахмановтың атына жолдаған хатынан да айқын байқалады. Онда республика көлік прокурорының Қазақ өлкелік партия комитетінің көлік жөніндегі хатшысына жазған хатынан нақты мысалдар келтірілген. О.Исаевтың бұл хаты 1933 жылдың 19 мамырында Қырғызстанға жіберілген. Мұнда 19 және 23 сәуірдің аралығында ғана Бішкек темір жол стансасында Қазақстанның әр түрлі аудандарынан 860 аш адам шоғыры пайда болғаны, олардың ішінде балалар да әйелдер де аз еместігі айтылған [2, 270 б.].

Бұл жөнінде сол заманның куәгері Әсел Құрманова: Фрунзе қаласы ерлер, әйелдер, қарттар мен балалардан тұратын аш тобырға толып кетті. Аштық пен ауруды көтере алмағандардың мәйіттері көшеде жатты. Сол аштықтың куәгері 6-7 жасар Құрманов Қарпек: «биік дуалмен қоршалған демалыс үйінің ауласында аштан өлгендерді көрдік. Қарулы әскер

бұл арнайы нысанды қоршап алып территорияға ешкімді жібермеді. Үлкендер аштан өліп жатқандар қазақтар екен айтты» [6] -дейді.

Қазақ босқындарының Өзбекстан жеріне аууындағы бір ерекшелік – олардың негізінен қалаларға көптеп шоғырланып, баспанасыз, көшеде өмір сүруі еді. Бұлар негізінен мал-жанынан жұрдай болған, аштық апатының нақ аузында тұрған бейшара жандар болатын. Жағдай адам төзгісіз ауырлап кеткендіктен Өзбекстан үкіметі 1933 жылы қаңтарда шұғыл шаралар қолдануға мәжбүр болып, Өзбек Қызыл жарты айы қоғамына 515 мың сом ақша бөліп, баспанасыз қазақ босқындарын тамақтандыру орындарын көптеп ашуды тапсырды. Қысқа мерзімде Өзбекстанның қазақтар босып жүрген Әндіжан, Каргелан, Хаваст, Самарқанд, Икрамов, Каттақорған, Ново-Бухарский, Янчи-Юль аудандарында және Ташкент қаласында 22 тамақтандыру орны ашылды. Олар нанмен және басқа да азық-түлікпен үздіксіз қамтамасыз етілді. Бұл орындар талай адамдарды өлім аузынан алып қалды. 1933 жылдың ақпан және тамыз айларының аралығында ғана осы тамақтану орындарынан күнде берілетін астың саны 298-ден 929-ға (бұл адамдар саны емес, берілген тамақтың саны), жетсе, оның ішінде қазақтар 107135 рет тамақтанды да, ал өзбектердің өздері 20909 рет осында дәм татты деп Т.Омарбеков ашып көрсетеді [2, 271 б.].

Өзбек үкіметі аштарды тамақтандырумен шектеліп қана қойған жоқ. Босқындар ішінен еңбекке жарамды 6050 адам совхоздар мен колхоздарға, қоғамдық жұмыстарға жөнелтілді. Ал Қазақстанға 2683 адам біртіндеп қайтарылды, сондай-ақ ауруханаларға 547 адам, балалар үйіне 8975 бала (олардың ішінде қазақтар 3095) орналастырылды. Оқшаулайтын үйде аштықтан және аурудан әбден әлсіреген, күш-қуаттары таусылған 346 адам жан тапсырды. Жалпы, босқындарды аман алып қалуға 340 мың сом қаражат жұмсалды [2, 271 б.].

1933 жылдың тамызына қарай, босқындар санының біртіндеп азая түсуіне байланысты жоғарыдағы 22 тамақтандыру орнының қажеттілігі шамалы бола бастады да, олардың саны 12-ге дейін азайды. Олардың ішінен 6-ы Қазақстанға оралатын жолаушыларға арналса, ал 3-і жан-жақтан жиналғандарға, ал, тағы 3-і оқшаулайтын үйлерге арналды. Бұлар арқылы бір күнде 3200 адам тамақтана алды.

Өзбекстан жеріндегі қазақтарды елге қайтару жұмысын Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Ұ.Құлымбетов басқарды. Құлымбетов Өзбекстан Компартиясы Орталық Комитетінің секретариятын 1933 жылдың ақпан айында осы жылдың 1 мамырына дейін Өзбекстандағы барлық баспанасыз балаларды алып кетеміз деп сендірді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін Ташкентке жақын қазақ аудандарында 1000 адамды орналастыра алатын 3 балалар үйі ашылды. Бірақ Өзбекстандағы жетім балалар бұл саннан әлдеқайда көп болғандықтан, балаларды алып кетуді біртіндеп орындауға тура келді. Сондықтан Өзбекстан жерінде қазақ балаларына арналған бірнеше уақытша балалар үйлері тағы да ашылды [1, 7 б.]. Қарап отырсақ Өзбекстан жеріндегі балалар үйлеріндегі қазақ балалары төлқұжат алғанда ұлты өзбек болып жазылды. Босқыншылықта жүрген қаншамасы да өзбек құжатын алып өзбектеніп кетті. Қазақтығын сақтап қалғандары жағдай түзелген соң Кеңес үкіметі жылдары Қазақстанға орала бастаса, олардың жаппай көшуі еліміз тәуелсік алғаннан басталады.

Қорыта айтқанда Кеңес үкіметінің дұрыс жүргізілмеген саясатынан қазақ шарушылығы күйреп, ашаршылықтан босқынға ұшырап, шетел асуға мәжбүр болды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Байдалы Р.Ж. 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия Республикаларындағы қазақ босқындары «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 4(24) қазан-желтоқсан, 2020.[Есепке алынған күні: 25.12.2020].

2 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

3 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 772 б.

4 Камерон Сара. Аштық жайлаған дала: ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Алматы: 2020. 305 б.

5 Нұрмаханова Ж., Қаражанов Қ. Зұлматтың басы жұт еді. Кітапта Адай көтерілісі. – Алматы, «Нұрлы Әлем» 2010. – 320 б.

6 Курманов З. Уроки истории. О голодоморе и настоящей дружбе. Дерек көзі: <https://elgezit.kg/2020/12/09/uroki-istorii-o-golodomore-i-nastoyashhej-druzhbe/> [Есепке алынған күні: 09.12.2020].

ТАРИХЫ ТҮНҒАН КҮЙІК ТАУЫ

Жолдыбай И.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., доцент Өскембаев Қ.С.

Астана Халықаралық университет

Zholdybay18@inbox.ru

Қазіргі біздің мекен етіп жатқан Жамбыл облысының батысында Жуалы ауданының шығысында Жамбыл ауданымен шектесер тұсында кіші Қаратау белдеуі жатыр. Оның жалпы ұзындығы 200 шақырым, ені 35 - 40 шақырымды құрайды. Сол кіші Қаратау белдемі арқылы Алматы – Ташкент – Бішкек көлік жолы Батыс Қытай – Батыс Еуропа автобаны Күйік асуы арқылы өтеді. Таудың абсалюттік биіктігі 1200 метр. Күйік тауының батысында Теріс өзені мен Теріс-Ащыбұлақ су қоймасы ал шығысында Жұрынсай, Аса өзендері және Билікөл көлі алып жатыр [1,816].

Күйік тауының етегінен ағып өтетін Аса өзені Билікөлге құяды. Оның кішігірім 30-ға жуық саласы бар. Асаның әсіресе Күркіреусу өзенімен қосылған тұсы таулы аңғармен өтеді, ағысы өте жылдам.

Осы тұста өзен тау шатқалында күркіреген дыбыс шығарып аққандықтан ел оны «Күркіреусу» - деп атап кеткен. Ш.Айтматов «Жәмила» повесінде Күркіреусу өзенін тіл жеткісіз тамаша етіп суреттеген.

Күйік тауының солтүстігінде Берікқара шатқалы бар. Жаугершілік заманда жұртты бастап жауға қарсы қол бастаған, бейбіт заманда тау аңғарында елді егіншілікке үндеп арық қаздырып елге шарапаты тиген Берік есімді кедей жігіттің есімімен қойылған атау деген болжамды біз сол аймақтың тұрғындарынан естіп білдік.

Ал, негізінде Берікқараның бұлай аталуы туралы жазушы К.Баялиев «Жаңарған Жамбыл өлкесі» - атты кітабында жоңғар шапқыншылығы кезінде бұл шатқалда берік қамал болған деп көрсетеді. Сондықтан елді жаудан аман алып қалған осы қамалды Берікқара атаған деп көрсетеді. Берікқара атауына байланысты осы өңірде көктем, күз айларында тұратын алапат желдің атын да жұрт осылай Берікқара желі деп атайды [2, 43 б].

Берікқара шатқалында 1971 жылы мемлекеттік табиғи қорық ашылған. Бұл жерде қызыл кітапқа енген Берікқара терегі, кәдімгі пісте, Недзвецкий алмасы, қызғалдақтың бірнеше түрі, рауағаш сияқты сирек өсімдіктер өседі. Қорықшаның жалпы аумағы 17,5 мың гектар жерді құрайды. Қазіргі Берікқараның қоырқшыларының айтуынша біз жоғарыда атап көрсеткен терек тек Канада мемлекетінде ғана бер екен.

Жалпы алғанда күйік тауының солтүстігінде жабайы жан жануарлардан арқар, тауешкі, түлкі, қоян сияқты аңдар мекендесе, құстардың 40 тан астам түрі кездеседі.

Жамбыл облысының энциклопедиясында Күйік асуын «Қиын асу» деп көрсеткен. Себебі мұнда ауа райы өте құбылмалы. Қыстың күндері күйік тауының батысында бұрқасын қар борап, ақ түтек боран болып тұрса, шығысында керісінше жайлылық сезіліп, тіпті төрт түлік мал жайылып жүретіндігін осы автомобиль жолы арқылы өткен әрқайсымызға белгілі.